

Τα Κρυφά Σχολεία Υπήρχαν Αλλά Ήταν Παράνομα

Γρηγόρης Θ. Παπανίκος
Πρόεδρος
Αθηναϊκό Ίδρυμα Παιδείας και Έρευνας
Ελλάδα

Το παρόν άρθρο ισχυρίζεται ότι τα κρυφά σχολεία ναι μεν υπήρχαν αλλά ήταν παράνομα. Η τεκμηρίωση είναι απλή και στηρίζεται σ' ένα οικονομικό θεωρητικό υπόδειγμα ορθολογικής αντίδρασης όλων των ενδιαφερόμενων μερών που αναλύουν και εξηγούν την συνύπαρξη νόμιμων και παράνομων παραγωγικών δραστηριοτήτων όπως είναι η ζήτηση και η προσφορά υπηρεσιών παιδείας κάτω από διαφορετικές μορφές εξουσίας, λ.χ. τυραννίας ή δημοκρατίας. Το συμπέρασμα που προκύπτει απ' αυτή τη θεωρητική ανάλυση είναι ότι υπό προϋποθέσεις, οι οποίες κάθε άλλο παρά εξωπραγματικές είναι, νόμιμα σχολεία μπορεί να συνυπάρχουν με παράνομα σχολεία. Πιο ενδιαφέρον είναι το συμπέρασμα ότι σ' όλων των ειδών των εξουσιών η συνύπαρξη νόμιμων και παράνομων (κρυφών) σχολείων είναι ο κανόνας. Η εργασία συμπεραίνει ότι αυτή ήταν η περίπτωση επί οθωμανικής κυριαρχίας.

Λέξεις κλειδιά: ελληνική επανάσταση, οθωμανική αυτοκρατορία, κρυφά σχολεία, ελληνική παιδεία, εκκλησία

Kryfa Scholia Existed but they were Illegal

Gregory T. Papanikos
President
Athens Institute for Education and Research
Greece

This paper argues that kryfa scholia did exist but they were illegal. Documentation is simple and is based on an economic theoretical model of rational reaction of all stakeholders which explains the coexistence of legal and illegal production activities like the demand and supply of educational services under different regimes, e.g., tyranny or democracy. The conclusion which emerges from this theoretical analysis is that under certain conditions, which are far from being unrealistic, legal schools can coexist with illegal schools. More interesting is the conclusion that under all regime types the cohabitation of legal and illegal (kryfa) schools is the rule. The paper concludes that this was the case under the Ottoman rule.

Keywords: Greek revolution, Ottoman Empire, illegal schools (kryfa scholia), Greek education, church.

Εισαγωγή

«Ἐκαταῖος Μιλήσιος ὤδε μυθεῖται· τάδε γράφω, ὥς μοι δοκεῖ ἀληθέα εἶναι· οἱ γὰρ Ἑλλήνων λόγοι πολλοί τε καὶ γελοῖοι, ὡς ἔμοι φαίνονται, εἰσίν». Καὶ μένα μου φαίνονται ὅτι οἱ λόγοι τῶν Ἑλλήνων «ιστορικών» περὶ τοῦ Κρυφοῦ Σχολείου εἶναι πολλοὶ καὶ **γελοῖοι**. Στὸ υπόλοιπο τῆς παρουσίας ἐργασίας χρησιμοποιοῦ συχνά τῆ λέξη «γελοῖος» δανεισμένη ἀπὸ τὸν Ἐκαταῖο τὸν Μιλήσιο (απ. 1).

Τὸ ἀναμφισβήτητο γεγονός τῆς ὑπαρξῆς πολλῶν νόμιμων ἐλληνικῶν σχολείων (με ἀδεία ἀπὸ τὴν ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία) στὴ διάρκεια τῶν τετρακοσίων χρόνων τοῦ ὀθωμανικοῦ ζυγοῦ δὲν τεκμηριώνει στὸ ἐλάχιστο τὴν ἀποψη ὅτι δὲν ὑπῆρχαν καὶ παράνομα (κρυφά) σχολεῖα. Μάλιστα, ἡ συνύπαρξη νόμιμων καὶ παράνομων ἐλληνικῶν σχολείων ἐπὶ ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, ποὺ πιθανόν ἦταν ὁ κανόνας, καθιστᾷ τὴν ἐρευνα γιὰ τὰ κρυφὰ σχολεῖα ἀκόμη πιο ἐνδιαφέρουσα με προεκτάσεις ποὺ ἀπτονται τῆς διαχρονικῆς ἐφαρμογῆς τῆς μεθοδολογίας τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν καὶ ἰδιαίτερος τῆς οικονομικῆς ἐπιστήμης ποὺ διακονῶ.

Τὰ Κρυφὰ Σχολεῖα ὑπῆρχαν καὶ ἦταν παράνομα γιὰ οικονομικοὺς καὶ θεσμικοὺς κυρίου λόγους οἱ ὁποῖοι μποροῦν νὰ ἀναλυθοῦν με τὴν ἐπιστημονικὴ τεχνικὴ τοῦ «κόστους-οφέλους». Σὲ πολλές δε περιπτώσεις, ἡ ἀνάλυση «κόστους-οφέλους» μπορεῖ νὰ καταλήξει στὸ συμπέρασμα ὅτι κάτω ἀπὸ ὀρισμένες συνθήκες δὲν συμφέρει καν ἡ λειτουργία ἐνός σχολείου ἢ ὀποιασδήποτε ἄλλης παραγωγικῆς δραστηριότητας, νόμιμης ἢ παράνομης. Οἱ οικονομολόγοι θὰ το ἀποκαλοῦσαν ὡς μία πλήρη κατάρρευση τῆς ἀγορᾶς. Αὐτὴ ἡ διάσταση τῆς ἐλληνικῆς ἐκπαίδευσης ὑπὸ τὸν ὀθωμανικὸ ζυγὸ, ἡ ὁποία τεκμηριώνεται πολὺ εὐκόλα, δὲν ἔχει γίνῃ ἀντικείμενο μελέτης.

Ἡ μεγαλύτερη ἀπόδειξη ὅτι ἐπὶ ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας ἡ ἐλληνικὴ παιδεία ὑστεροῦσε εἶναι ἡ ἀμάθεια ποὺ χαρακτηρίζε τὸν ἐλληνικὸ λαὸ στα μέσα τοῦ 18^{ου} αἰῶνα σὲ σχέση με τὸ τι ἐπικρατοῦσε στὴν Ἑυρώπη τὴν ἴδια ἐποχὴ. Ἡ πολὺ μεγάλη λαθάνουσα ζήτηση γιὰ ἐλληνικὴ παιδεία ἀρχισε νὰ ικανοποιεῖται ἀπὸ τα μέσα τοῦ 18^{ου} αἰῶνα γιὰ λόγους ποὺ ἐκθέτω παρακάτω. Ἐκατοντάδες ἐλληνικὰ σχολεῖα ἀνοῖξαν νόμιμα. Πολὺ πιθανόν νὰ ἦταν παράνομα πρὶν καὶ τώρα ποὺ τὸ ἐπέτρεπαν οἱ συνθήκες ἐγίναν ἀπὸ κρυφὰ καὶ ἀφανὴ σύννομα καὶ φανερά. Πολὺ πιθανόν νὰ μὴν ὑπῆρχαν καν σχολεῖα. Τὸ συμπέρασμα εἶναι τὸ ἴδιο: ἡ ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία, ἀντικειμενικὰ ἢ ὑποκειμενικὰ, δυσκόλευε τὴν λειτουργία τῶν ἐλληνικῶν σχολείων.

Τὸ θέμα αὐτὸ δὲν εἶναι ἱστορικὸ καὶ γι' αὐτὸ τὸ λόγο ἡ ἱστορικὴ μεθοδολογία δὲν εἶναι μόνο ἀνεπαρκῆς ἀλλὰ καὶ ἐπιστημονικὰ ἀνεφάρμοστη. Συνεπῶς, ὅλα τὰ φληναφήματα ἀμελέτητων, ἀμόρφωτων καὶ γελοίων (ὅπως τὸ ἀναφέρει ὁ Ἐκαταῖος) «ιστορικών» δὲν ἔχουν καμία ἐπιστημονικὴ ἀξία ὅταν προσπαθοῦν νὰ ἀναλύσουν ἓνα ζήτημα ποὺ ἀπτεται μόνο τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν (οικονομικῆς, πολιτικῆς, κοινωνικῆς, κ.ά.), χρησιμοποιοῦντας τὰ ἐργαλεῖα τῆς ἱστορικῆς ἐπιστήμης, λ.χ. μαρτυρίες χωρὶς κανένα θεωρητικὸ υπόβαθρο. Σὲ πολλές δε περιπτώσεις, ἀκόμη καὶ ἡ χρῆση τῶν ἐργαλείων εἶναι λαθασμένη.

Μερικοὶ ἀπ' αὐτοὺς τοὺς «ιστορικούς» φέρουν τὴν «προβιά» τοῦ «προοδευτικοῦ» καὶ ἀνερυθρίαστα τεκμηριώνουν τὴν «ἐπιστημονικὴ» τοὺς ἀποψη χρησιμοποιοῦντας ὡς πηγές ἀρθρα ποὺ δημοσιεύτηκαν σὲ διεθνoὺς ἐπιστημονικοῦ κύρους ἐφημερίδες τοῦ ἡμερήσιου ἐλληνικοῦ τύπου ἢ σὲ διαδικτυακῆς

εγκυκλοπαίδειες «σκουπίδια». Εκεί έχει καταντήσει η ελληνική επιστημονική ιστορική έρευνα. Κάποιοι απ' αυτούς τους «ιστορικούς» όταν ήταν νέοι ανήκαν στη νεολαία του «Ρήγα Φεραίου», τον οποίον αν τον διάβαζαν δεν θα έδιναν το όνομα αυτό στη νεολαία τους τουλάχιστον όσοι εμφορούνται από αρνητικά αισθήματα απέναντι στην εκκλησία. Και μόνο το γεγονός ότι χρησιμοποιούν το Φεραίος και όχι το Βελεστινλής αναδεικνύει την «προοδευτική» τους αμορφωσιά. Μόνο γέλιο προκαλεί η γελοία «εικόνα» με τους «ρηγάδες» και τις «ρηγούδες» με τα ταγάρια τους να δίνουν τον όρκο του Ρήγα: «**Σταυρός**, η **πίστις** και καρδιά – δουφέκια και καλά σπαθιά – γκρεμίζουν τυρρανίαν – τιμούν ελευθερίαν – οπ' έδωκεν ο **Πλάστης** – στο δουνιά, μπρε παιδιά!» Για τους αμόρφωτους και ασυμμόρφωτους αντάμα έχω γράψει με έντονα γράμματα τις τρεις σημαντικές λέξεις. Τώρα επειδή αυτό απευθύνεται σε «ταγάρια» θα ταίριαζε περισσότερο το «μπρουου» αντί το «μπρε» του Ρήγα.

Ένα είναι σίγουρο, το άρθρο αυτό δεν απευθύνεται σε «ταγάρια» και ούτε στηρίζεται σε «ιστορικές» αναλύσεις «ταγαριών». Επέλεξα να αγνοήσω πλήρως αυτή την «ιστορική» βιβλιογραφία που βρίσκεται από «επιστημονικές» εξηγήσεις χαμηλότερου μεθοδολογικού επιπέδου ανεξαρτήτως ποια άποψη καταλήγουν να υποστηρίζουν. Σε μία από αυτές, που σκοπίμως δεν αναφέρω, ένας μεγάλος (σε ηλικία εννοώ) «ιστορικός» του Κρυφού Σχολείου συμπεραίνει, σε διάλεξη που έδωσε σε ελληνικό πανεπιστήμιο και υποθέτω παρουσία πολλών άλλων Ελλήνων «επιστημόνων» της ιστορίας, το εξής απίστευτο για κάποιον που φέρει τον τίτλο του εραστή της επιστήμης της ιστορίας: συμφωνεί με τη μεθοδολογία αυτών που τεκμηριώνουν την άποψη ότι δεν υπήρχε Κρυφό Σχολείο, οι οποίοι ωστόσο είναι όλοι τους (τους αναφέρει ονομαστικά) άξιοι επιστήμονες αλλά λάθεψαν όταν υποστηρίζουν με «επιστημονική» βεβαιότητα ότι το Κρυφό Σχολείο δεν υπήρχε. Προφανώς, θεωρεί αυτονόητο ότι είναι και ο ίδιος άξιος επιστήμονας. Τι να πρωτοθανμάσει κανείς σ' αυτή τη γελοία τοποθέτηση. Να επισημάνω τα αυτονόητα γι' αυτούς που θέλουν ν' ακούσουν.

Πρώτον, αν η μεθοδολογία είναι σωστή και αυτοί είναι άξιοι επιστήμονες (δηλαδή ξέρουν να εφαρμόζουν σωστά μία σωστή μεθοδολογία), τότε τα συμπεράσματα πρέπει να γίνουν αποδεκτά. Γιατί δεν τα αποδέχεται ο μεγάλος σε ηλικία ιστορικός που γνώση δεν έβαλε; Μυστήριο. Δεν πείθει με το άρθρο του. Ο αθεόφοβος «απατεώνας» της ιστορικής επιστήμης καταλήγει στο συμπέρασμα ότι το Κρυφό Σχολείο δεν είναι «μύθος» αλλά «θρύλος». Η συζήτηση πλέον έχει ξεπεράσει κάθε σοβαρότητα. Κάτι σαν τον Ολυμπιακό. Θρύλε, Θεέ μου, Κρυφό μου Σχολείο! Υπάρχει μεν αλλά είναι θρύλος. Να επισημάνω ότι «θρύλος» είναι κάτι μεταξύ του ανύπαρκτου (μύθου) και του πιθανού. Δηλαδή η αποθέωση της επιστημονικής γελοιότητας.

Δεύτερον, αν τα λανθασμένα συμπεράσματα οφείλονται σε λανθασμένη εφαρμογή της μεθοδολογίας τότε το μόνο συμπέρασμα που βγαίνει είναι ότι αυτοί οι επώνυμοι «επιστήμονες» της ιστορίας δεν είναι και τόσο άξιοι επιστήμονες. Μάλλον προς το γελοίο φέρουν σύμφωνα με τον Εκαταίο.

Τρίτον, αν η μεθοδολογία είναι λανθασμένη τότε η επιλογή μιας άλλης μεθοδολογίας μπορεί να οδηγούσε σε πιο αξιόπιστα συμπεράσματα. Αυτό δεν περνά καθόλου από το μυαλό αυτών των «επιστημόνων».

Θα συμφωνούσα με το τρίτο. Η δική τους ιστορική μεθοδολογία είναι ακατάλληλη να αναλύσει το θέμα του Κρυφού Σχολείου. Γενικά τέτοιοι ιστορικοί είναι ακατάλληλοι να ασχοληθούν μ' αυτό το θέμα ή οποιοδήποτε θέμα. Είναι πέρα από τα όρια της επιστήμης τους που έτσι και αλλιώς βρίσκεται σε παρακμή. Άλλες επιστήμες, που βρίσκονται σ' άνοδο, αναγνωρίζοντας την σημασία της ιστορίας ανέπτυξαν τις δικές τους μεθοδολογίες ιστορικής ανάλυσης. Για παράδειγμα, η κλειωμετρία (οικονομική ιστορία) ανέπτυξε τη δική της μεθοδολογία, αγνοώντας τους ιστορικούς. Μάλιστα στους δύο πρωτεργάτες της απονεμήθηκε το Βραβείο Νόμπελ το 1993. Για τους αγράμματους Έλληνες επιστήμονες της ιστορίας λίγη σημασία έχουν όλα αυτά. Εφαρμόζοντας την «Παγίδα» του Θουκυδίδη και στις επιστήμες, η κλειωμετρία ως μία ανερχόμενη επιστημονική δύναμη αντικατέστησε την ιστορία που είναι μία επιστήμη σε παρακμή. Μέγας ιστορικός ο Θουκυδίδης!

Ας ξεκινήσουμε ξεκαθαρίζοντας πρώτα ποιο είναι το θέμα ή μάλλον ποιο δεν είναι το θέμα. Ο Ευαγγελίδης (1936) στο δίτομο έργο του μας δίνει πλήθος τεκμηριωμένων (στηριζόμενος σε πλούσια βιβλιογραφία πριν την επανάσταση του 1821) που αφορούν την ύπαρξη νόμιμων, με άδεια λειτουργίας, ελληνικών σχολείων την μακρά περίοδο της οθωμανοκρατίας. Συνεπώς δεν είναι αυτό το θέμα και δεν συνδέεται καθόλου με τα κρυφά (παράνομα) σχολεία. Νόμιμα σχολεία υπήρχαν παντού. Ακόμη υπάρχουν στην Κωνσταντινούπολη η οποία όσο και αν ενοχλεί κάποιους είναι υπό Τουρκική κατοχή με όλη τη σημασία της λέξης. Και η Βόρειος Κύπρος είναι υπό Τουρκική κατοχή όπως και η Βόρειος Ήπειρος. Όταν κάποιος καταλαμβάνει με τη βία και με πόλεμο μία περιοχή οι γνώσεις μου που δεν είναι περιορισμένες σε σχέση με τους Έλληνες ιστορικούς αλλά ελάχιστες σε σχέση με σοβαρούς ιστορικούς αυτό το διδάσκουν ως κατοχή. Πώς το λένε αυτοί; Ξεσυνωτισμό; Αραίωμα; Με αυτή μου τη θέση δίνω στους γελοίους ιστορικούς που δεν με γνωρίζουν προσωπικά να βγάλουν τα γελοία συμπεράσματα σε ό,τι αφορά τη γελοία σύνδεση της ιστορικής ανάλυσης που κάνουν με τις γελοίες τους πολιτικο-ιδεολογικές τοποθετήσεις. Όχι ότι δεν υπάρχει σοβαρή σύνδεση. Υπάρχει αλλά η δική τους είναι γελοία.

Σχολεία υπήρχαν και πολλά. Το θέμα είναι αν τα σχολεία λειτουργούσαν χωρίς εμπόδια διότι αν το κόστος των εμποδίων της λειτουργίας ενός νόμιμου σχολείου - που συμπεριλαμβάνει και το συχνό κλείσιμο του από τις οθωμανικές αρχές ή του μουσουλμανικού όχλου-, ήταν μεγαλύτερο από την λειτουργία ενός παράνομου (κρυφού) σχολείου, τότε θα υπήρχαν οι αντικειμενικές συνθήκες λειτουργίας κρυφών σχολείων και φυσικά όπως ήδη αναφέρθηκε οι αντικειμενικές συνθήκες μπορεί να μην επέτρεπαν καθόλου τη λειτουργία τους σε μερικές περιοχές. Προσοχή! Η οικονομική ανάλυση επιτρέπει μία σειρά από λόγους για τη μη λειτουργία νόμιμων σχολείων που δεν έχουν καμία σχέση με το μένος των Οθωμανών ενάντια στην ελληνική παιδεία ή την παιδεία γενικότερα. Για παράδειγμα, αν οι άδειες λειτουργίες δίνονταν με «λάδωμα», όπως γίνεται και σήμερα στην Τουρκία και την Ελλάδα με πολλών ειδών άδειες λειτουργίες, τότε οι πλούσιες περιοχές της Ελλάδος επί οθωμανοκρατίας θα είχαν νόμιμα σχολεία (λ.χ. Χίος, Σμύρνη, Ιωάννινα, Κωνσταντινούπολη) ενώ φτωχές περιοχές, όπως η Ακαρνανία που βρίσκεται το χωριό μου, δεν θα το άντεχαν οικονομικά το «μπαξίσι». Οι τελευταίες είτε θα λειτουργούσαν Κρυφά Σχολεία (το πιο πιθανόν) είτε δεν θα λειτουργούσαν καθόλου

σχολεία (το λιγότερο πιθανόν). Δύο πράγματα δεν μπορούν να απαγορευτούν δια νόμου: η παιδεία και η πορνεία. Περιορίζονται αλλά δεν εξαφανίζονται όσο αποτελεσματικό και αν είναι το κράτος.

Ο Φιλήμονος έκανε μία ευστοχότατη παρατήρηση σε ό,τι αφορά τη νόμιμη λειτουργία των σχολείων (1834, σσ. 60-61):

Εἰς τὴν ἀμάθειαν τῶν Τούρκων πρέπει νὰ ὁμολογήσῃ ὁ Ἕλλην καὶ τινα χάριν. Τοὺς διεκράτει αὕτη ἀλυσσοδεμένους τρόπον τινὰ εἰς μίαν θέσιν, ἔνεκα τῆς ὁποίας ἠγνόουν, ποῖα μέτρα ὠφέλουν, καὶ ποῖα ἔβλαπτον ἀναφορικῶς ὡς πρὸς τὸ Πολιτισμικόν τῶν Σύστημα. Οἰστρηλατούμενοι οὗτοι ἀπὸ προσφορὰς χρημάτων, ἅπαξ διδομένων, ἢ καὶ ἀδύνατοι νὰ ἐκτιμῶσι τὰ ἀγαθὰ καὶ τὴν δύναμιν τῶν Φώτων, ἐσυγχώρουν τὴν σύστασιν Σχολείων μὲ τόσῃν εὐκολίαν, μ᾽ ὅσῃν δυσκολίαν, κατεπεΐθοντο νὰ παραχωρήσι τὴν οἰκοδομὴν, ἢ ἐπισκευήν, Ναοῦ τινος.

Μας λέει ο Φιλήμονος ότι οι Τούρκοι ήταν αμαθείς διότι η συνάρτηση χρησιμότητας τους ήταν τέτοια που η αμάθεια έδινε μεγαλύτερη ικανοποίηση από την μάθηση. Συνεπώς, λαμβάνοντας χρήματα για να επιτρέψουν να λειτουργεί κάτι που αυτοί το θεωρούσαν άχρηστο ήταν πολύ λογικό. Από την άλλη πλευρά, η αμάθεια συνδέεται συνήθως με υψηλή ζήτηση για θρησκευτικές υπηρεσίες που στην περίπτωση των Τούρκων ήταν ο ισλαμισμός που ανταγωνιζόταν τον χριστιανισμό. Αυτός ήταν ο λόγος που οι αμαθείς Τούρκοι ήταν ενάντια στον θρησκευτικό τους ανταγωνιστή. Συνεπώς όσοι δεν μπορούσαν να «λαδώσουν» μπορεί να έβρισκαν άλλους τρόπους παροχής εκπαιδευτικών υπηρεσιών. Τα Κρυφά Σχολεία ήταν μία τέτοια λύση.

Το πιο σημαντικό ερώτημα δεν είναι λοιπόν αν υπήρχαν ή δεν υπήρχαν Κρυφά Σχολεία αλλά γιατί σε μερικές περιοχές δεν υπήρχαν πολλά νόμιμα σχολεία με δεδομένο ότι υπήρχε μεγάλη λανθάνουσα ζήτηση γι' αυτά; Αυτή η λανθάνουσα ζήτηση δεν διαψεύδεται από την άμεση έναρξη λειτουργίας ελληνικών σχολείων εν μέσω του πολέμου της επανάστασης του 1821 όπως κανείς μπορεί να συμπεραίνει, με ονόματα και διευθύνσεις, από το τετράτομο έργο περί Παιδείας του Δασκαλάκη (1968). Το έργο αυτό περιέχει έγγραφα της εποχής που τεκμηριώνουν την άποψη της λανθάνουσας ζήτησης όχι διότι μας το είπε κάποιος αλλά διότι άνοιγαν σχολεία. Αν δεν υπήρχαν Κρυφά Σχολεία, αυτό σημαίνει ότι το κόστος τους ήταν τέτοιο που έκανε απαγορευτική τη λειτουργία τους. Με την απελευθέρωση το κόστος αυτό μειώθηκε.

Το ερώτημα αν υπήρχαν ή όχι κρυφά σχολεία δεν έχει πλέον ενδιαφέρον διότι η ύπαρξη έστω και ενός τέτοιου σχολείου φτάνει για να διαψεύσει την υπόθεση του μύθου ότι δεν υπήρχαν κρυφά σχολεία. Διότι περί γελοίου μύθου πρόκειται ότι είναι θρύλος η ύπαρξη των κρυφών σχολείων. Και έχουμε πολλά απτά αντικειμενικά στοιχεία (εκκλησιών, δασκάλων, μαθητών) και ακόμη περισσότερες μαρτυρίες που διαψεύδουν την υπόθεση ότι δεν υπήρχαν κρυφά σχολεία τουλάχιστον όπως αυτά ορίζονται στην παρούσα εργασία.

Δυστυχώς για τους γελοίους που επιχειρηματολογούν ότι δεν έχουμε στοιχεία επί οθωμανικής αυτοκρατορίας να τους επισημάνω ότι και στην σημερινή ελληνική δημοκρατία δεν υπάρχουν επίσημα στατιστικά στοιχεία για τον αριθμό των «κρυφών

σχολείων», τον προϋπολογισμό τους, τον αριθμό των δασκάλων και τον αριθμό των μαθητών. Γενικότερα δεν υπάρχουν στοιχεία για δραστηριότητες που ανήκουν στη λεγόμενη «παραοικονομία». Μόνο γελοίοι ζητούν επίσημα στατιστικά στοιχεία για την ύπαρξη παράνομων δραστηριοτήτων όπως τα Κρυφά Σχολεία. Αν υπήρχαν, δεν θα ήταν παράνομα. Όσοι γνωρίζουν τη διαφορά μεταξύ καταγεγραμμένου και μη καταγεγραμμένου ΑΕΠ καταλαβαίνουν. Και όσοι δεν γνωρίζουν να πάνε να μάθουν αν και δεν είμαι αισιόδοξος ότι θα τα καταλάβουν.

Επ' αυτού, ας μου επιτραπεί μία παραπομπή από τον αγαπημένο μου Ησίοδο, ο οποίος στο αριστούργημά του *Έργα και Ημέρες* (σσ. 293-297) γράφει τα εξής: «οὗτος μὲν πανάριστος, ὃς αὐτὸς πάντα νοήσει, φρασσάμενος, τὰ κ' ἔπειτα καὶ ἐς τέλος ἦσιν ἀμείνω· ἐσθλὸς δ' αὖ καὶ κεῖνος, ὃς εὖ εἰπόντι πίθηται· ὃς δέ κε μήτ' αὐτὸς νοήη μήτ' ἄλλου ἀκούων· ἐν θυμῷ βάλληται, ὃ δ' αὖτ' ἀχρήος ἀνήρ». Όποιος τα καταλαβαίνει από μόνος του είναι «πανάριστος» αλλά «ἐσθλὸς» και εκείνος που «πίθηται». Αλλά όσοι δεν καταλαβαίνουν (νοήη) από μόνους τους αλλά «μήτ' ἄλλου ἀκούων» αυτός είναι ἀχρήος.

Απευθυνόμενος στους «ἄλλους ἀκούων», στα οικονομικά μία αύξηση των φόρων δημιουργεί τις προϋποθέσεις για την μεταπήδηση από τη νόμιμη στην μη-νόμιμη (αφανή) οικονομία και τανάπαλι. Επίσης, μία θεσμική δυσκολία στην έκδοση άδεια λειτουργίας οδηγεί με μαθηματική ακρίβεια στην αφανή (κρυφή) οικονομία. Οι οικονομολόγοι έχουν τρόπο να την καταγράψουν. Υπάρχει αλλά είναι κρυφή. Υπάρχει αλλά είναι αφανής. Ένας τρόπος για να διαπιστωθεί αυτό είναι όταν μειώνονται οι φόροι και εκλείπουν οι θεσμικές δυσκολίες. Όπως αναφέρω παρακάτω, κάτι ανάλογο συνέβη με τα σχολεία αμέσως μετά την κήρυξη της Ελληνικής επανάστασης.

Τα παραπάνω αναδεικνύουν τη σκοπιά από την οποία εξετάζεται το θέμα «Κρυφό Σχολείο» στην παρούσα εργασία, η οποία οργανώνεται σε πέντε μέρη, συμπεριλαμβανομένης και της παρούσης εισαγωγής. Στο δεύτερο μέρος εξετάζονται οι γενικές προϋποθέσεις που συντελούν στη δημιουργία παράνομων σχολείων. Στο τρίτο μέρος αυτές οι προϋποθέσεις σχετίζονται με την ύπαρξη ή όχι Κρυφών Σχολείων. Αναφερόμαστε στην μη διάψευση της υπόθεσης ότι υπήρχαν κρυφά σχολεία την περίοδο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Στο τέταρτο μέρος κάνω ειδική αναφορά στα σαθρά επιχειρήματα των γελοίων αιτιών που δίνουν μερικοί Έλληνες «επιστήμονες» της ιστορίας ορμώμενοι από το μένος τους ενάντια στην Εκκλησία. Στο πέμπτο και τελευταίο μέρος της εργασίας δίνονται τα συμπεράσματα της εργασίας.

Πηγές

Οι «μαρτυρίες» προσώπων υπέρ οποιασδήποτε άποψης που επικαλούνται οι γελοίοι της ιστορίας δεν έχουν καμία αξία αν δεν εντάσσονται μέσα σ' ένα θεωρητικό πλαίσιο κατά προτίμηση της αυστηρής μεθοδολογίας που χρησιμοποιεί η κοινωνικο-οικονομική ανάλυση. Μάλιστα, για να αποφευχθεί η γελοιοότητα του επιχειρήματος ότι ο μύθος των κρυφών σχολείων εξυφάνθηκε μετά την καθιέρωση του Ελληνικού Κράτους, όλες οι πηγές που θα χρησιμοποιηθούν εδώ θα έχουν ημερομηνία πριν την

ίδρυσή του το οποίο το οριοθετώ με την υπογραφή της Συμφωνίας του Λονδίνου, το 1830.

Ακόμη και οι δευτερογενείς πηγές που χρησιμοποιώ, λ.χ. του Ευαγγελίδη (1936), έχουν πλήθος βιβλιογραφικών αναφορών σε έγγραφα πριν του 1830. Επίσης, οι τετράτομες «Πηγές» του Δασκαλάκη (1968) περιέχουν πλούσιο υλικό που το βρήκα εξαιρετικά χρήσιμο στην τεκμηρίωση της τεράστιας λανθάνουσας ζήτησης για ελληνική παιδεία που υπήρχε την περίοδο της οθωμανικής κατοχής. Οι «Πηγές» αυτές αφορούν κείμενα στη διάρκεια της ελληνικής επανάστασης και συνεπώς δεν έχουν καμία σχέση με «ζωγραφιές» και «ποιηματάκια» που οι γελοίοι ιστορικοί βρίσκουν «γελοία».

Ο Φιλήμονος (1834) αφιερώνει ειδικό κεφάλαιο (Γ' σσ. 53-74) στην παιδεία από την Άλωση μέχρι την Επανάσταση. Μάλιστα ως υποσημείωση παραθέτει μακροσκελή επιστολή Έλληνα «πεπαιδευμένου και φίλου της εθνικής τιμής». Η επιστολή ξεκινά από το ΙΔ' αιώνα. Στην τρίτομο έργο του για την «Επιτομή της Ιστορίας της Αναγεννηθείσης Ελλάδος» που εκδόθηκε το 1839, ο Αμβρόσιος Φραντζής ξεκινά την ιστορία του με την παιδεία των Ελλήνων εξ αρχαιοτάτων χρόνων που αποτελεί τη βάση της παιδείας των κρατών της Ευρώπης ενώ στην Οθωμανική Αυτοκρατορία επικρατεί η αμάθεια.

Δεν βασίζομαι καθόλου στα απομνημονεύματα που αποτελούν μαρτυρίες προσώπων που «έζησαν» τα γεγονότα (ωστόσο τα αναφέρω). Τα απομνημονεύματα εκδόθηκαν πολύ αργότερα και εξυπηρετούσαν μικροσυμφέροντα της εποχής που γράφτηκαν για αλλότριους και ιδιοτελείς σκοπούς. Τα πιο γνωστά από αυτά είναι του Εμμανουήλ Ξάνθου, του Παλαιών Πατρών Γερμανού, του Αμβρόσιου Φραντζή, του Θεόδωρου Κολοκοτρώνη, του Φώτιου Χρυσανθόπουλου (Φωτάκου), του Χριστόφορου Περραιβού, του Μακρυγιάννη, και του Νικόλαου Κασομούλη.

Τα πιο πολλά από αυτά περιέχουν το δόλο της εξυπηρέτησης πρόσκαιρων συμφερόντων και της προστασίας της υστεροφημίας τους. Τίποτε σημαντικό δεν προκύπτει από αυτά εκτός από το ότι αυτοί οι πρωταγωνιστές τα έγραψαν. Αν τα έγραψαν, διότι, όπως σωστά αναφέρει σε υποσημείωση ο Φίνλεϋ, πάμπολλες «μαρτυρίες» γράφτηκαν υπό γραμματέων, οι οποίοι, σύμφωνα με τον Φίνλεϋ (2020/1861, Τόμος Β', σ. 103), «Οὐδὲν ἐνόθευσε τὴν ἱστορίαν τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως περισσότερον ἢ ἡ φιλόδοξος εὐγλωττία σχολαστικῶν γραμματισμένων». Αυτοί οι ίδιοι έγραψαν και τα απομνημονεύματα των πρωτεργατών της Ελληνικής Επανάστασης. Σε ό,τι αφορά την παιδεία επί Οθωμανικής αυτοκρατορίας, οι αναφορές τους είναι ελάχιστες αφού επικεντρώνεται στα οργανωτικά ζητήματα της ελληνικής επανάστασης και με μεγάλες λεπτομέρειες στις πολεμικές και πολιτικές επιχειρήσεις που δεν έχουν καμία σημασία για την παρούσα ανάλυση.

Βασίζομαι κυρίως σε δύο βιβλία που τα θεωρώ πολύ σημαντικά. Και τα δύο αποδόθηκαν στα ελληνικά από τον εκπληκτικό Αλέξανδρο Παπαδιαμάντη. Ο συγγραφέας του πρώτου βιβλίου είναι ο Θωμάς Γόρδων - Thomas Gordon (1788-1841) με τον τίτλο η «Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως». Το βιβλίο εκδόθηκε από το Μορφωτικό Ίδρυμα της Εθνικής Τραπέζης το 2015 αλλά είχε ήδη εκδοθεί το 1833 στα αγγλικά. Ο ίδιος ο Γόρδων ήταν εθελοντής στον απελευθερωτικό αγώνα των Ελλήνων και ήρθε από του πρώτους στην Ελλάδα τον Αύγουστο του 1821. Δεν

θα ήταν υπερβολή αν λέγαμε ότι όλη η γραπτή ιστορία της ελληνικής επανάστασης βασίζεται στην ιστορία του Γόρδωνος. Ο οποιοσδήποτε θα διαβάσει τα βιβλία του Γεωργίου Φίνλεϋ και του Σπυρίδωνος Τρικούπη αντιλαμβάνεται την επιρροή που είχε η ιστορία του Γόρδωνος. Ο Τρικούπης μάλιστα κατηγορήθηκε και για αντιγραφή χωρίς παραπομπή. Ο Φίνλεϋ αναγνωρίζει τον Γόρδωνα ως άριστο ιστορικό της Ελληνικής Επανάστασης.

Ο συγγραφέας του δεύτερου βιβλίου ήταν ο Γεώργιος Φίνλεϋ - George Finley (1799-1875) που έγραψε την «Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης» που εκδόθηκε το 2020 (2^η Έκδοση) από το Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων ενώ είχε εκδοθεί στα αγγλικά το 1861. Ο Φίνλεϋ ήρθε και αυτός στην επαναστατημένη Ελλάδα το 1823.

Αλλά ούτε και αυτές τις πηγές εμπιστεύομαι. Ούτε τις χρειάζομαι. Τις χρησιμοποιώ με τον τρόπο που οι οικονομολόγοι χρησιμοποιούν τα θεμελιώδη δεδομένα (stylized facts). Πάνω απ' όλα είναι η ορθολογική μέθοδος όπως αυτή εφαρμόζεται από την οικονομική επιστήμη στην οποία βασίζομαι.

Συνεπώς, το ενδιαφέρον ερώτημα είναι γιατί υπήρχαν τα κρυφά σχολεία την περίοδο της οθωμανικής αυτοκρατορίας όταν τα ελληνικά σχολεία μπορούσαν να λειτουργήσουν με νόμιμη άδεια; Γιατί κατέφευγαν στην παρανομία; Γιατί μερικές περιοχές δεν είχαν καθόλου σχολεία αφού τα επέτρεπε η Οθωμανική Αυτοκρατορία και μόλις οι συνθήκες το επέτρεψαν αυτά «φούντωσαν» ακόμη και στη διάρκεια της Επανάστασης της Παλιγγενεσίας (1821-1828); Το σαθρό επιχείρημα των γελοίων ότι δεν υπήρξαν διότι επιτρεπόταν τα νόμιμα καταρρίπτεται με το αντικειμενικό γεγονός της μη ικανοποίησης της εκρηκτικής λανθάνουσας ζήτησης για παιδεία.

Γενικότερα, το μόνο ερευνητικό θέμα που έχει αξία να εξετασθεί είναι οι παράγοντες (οικονομικοί, κοινωνικοί, πολιτικοί, τεχνολογικοί, κ.ά.) που συντελούν στην συνύπαρξη νόμιμων και παράνομων σχολείων; Σήμερα στην Ελλάδα υπάρχουν νόμιμα (με άδεια λειτουργίας) και παράνομα (κρυφά) σχολεία. Γεγονός αναμφισβήτητο αποτελεί η συνύπαρξη νόμιμων και παράνομων (κρυφών) σχολείων. Τα κρυφά (παράνομα) σχολεία υπήρχαν τότε, υπάρχουν και σήμερα. Οι αιτίες τους ίσως διαφέρουν. Το ερώτημα γιατί υπάρχουν παράνομα ή κρυφά σχολεία εξετάζεται στο αμέσως επόμενο μέρος της εργασίας.

Γιατί Υπάρχει η Παράνομη Παιδεία;

Ευτυχώς εμείς οι Έλληνες δεν μπορούμε να επικαλούμαστε ιστορική άγνοια όταν αναφερόμαστε στο ζήτημα της υπακοής στους νόμους. Έναν νόμο δεν τον παραβιάζεις, τον καταργείς ακόμη και με επανάσταση. Αυτό ζητούσε ο Ρήγας και ο Ανώνυμος του Έλληνας. Αυτό ζητούσε και ο Αδαμάντιος Κοραΐς, και τόσοι άλλοι πριν από αυτόν ευθύς αμέσως μετά την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης το 1453. Φαίνεται ότι αποτελούσε γεγονός αναμφισβήτητο ότι οι Έλληνες δεν ξέχασαν την καταγωγή τους και τη γλώσσα τους. Ο Φίνλεϋ το θέτει ως εξής (2020/1861, σ. 14):

... ή επιρροή τους απλώνεται πολύ πέραν από τις περιοχές που κατέχει ή φυλή τους, γιατί οι Έλληνες ιερείς και οι Έλληνες δάσκαλοι έχουν μεταφέρει τη γλώσσα τους και τις ιδέες τους στο μεγαλύτερο τμήμα των Χριστιανικών

πληθυσμῶν τῆς Εὐρωπαϊκῆς Τουρκίας. Μ'αὐτὸ τὸν τρόπο ἀναδειχτήκανε σαν ὁ ἀντιπροσωπευτικὸς λαὸς τῆς Ἀντολικῆς Χριστιανοσύνης, καὶ βρίσκονται σὲ προέχουσα θέση ἀπέναντι τῶν κατακτητῶν τους, τῶν Ὀθωμανῶν Τούρκων, πὺ εἰσέβαλαν στὴν Εὐρώπη σὰν ἀπόστολοι τῆς θρησκείας τοῦ Μωάμεθ. Οἱ Ἕλληνες, σ' ὅλη τὴ διάρκεια τῆς ὑποταγῆς τους στὸ ζυγὸ ἐνὸς ξένου ἔθνους καὶ μιᾶς ἐχθρικῆς θρησκείας, ποτὲ δὲν λησμόνησαν ὅτι ἡ χώρα πὺ κατοικοῦσαν εἶτανε ἡ χώρα τῶν προγόνων τους. Καὶ ἡ σύγκρουσή τους μὲ τοὺς ξένους καὶ ἄπιστους κυριάρχους, κατὰ τὴ διάρκεια τῆς πιο ταπεινωτικῆς δουλείας, προοιωνίζε ὅτι ἡ ἀντίθεση ἔπρεπε νὰ τελειώσει ἢ μὲ τὴν καταστροφή τους, ἢ μὲ ἀπελευθέρωση.

Ὁ ελληνισμὸς κάτω ἀπὸ τὸν οθωμανικὸ ζυγὸ παρανομούσε ὅταν λειτουργούσε κρυφὰ σχολεῖα. Πόσο μᾶλλον ὅταν κάτω ἀπὸ ὀρισμένες προϋποθέσεις τα σχολεῖα αὐτὰ θα μπορούσαν νὰ λειτουργήσουν νόμιμα. Μπορούσαν; Πότε αναγκάζονται τα σχολεῖα νὰ λειτουργοῦν παράνομα; Θα προσπαθῆσω νὰ ἀπαντήσω σ' αὐτὸ τὸ ερώτημα μὲ μια επιχειρηματολογία πὺ θα φανεῖ ἀδόκιμη καὶ χωροχρονικά υπερβατικὴ ἀλλὰ πιστεύω χρήσιμη γιὰ τὸ θέμα πὺ ἐξετάζεται ἐδῶ. Παράνομο (κρυφὸ) εἶναι ἓνα σχολεῖο ὅταν:

- (α) Δεν πληροῖ τις προϋποθέσεις, τυπικὲς καὶ ουσιαστικὲς, γιὰ νὰ ἀποκτήσει νόμιμη ἄδεια καὶ παρ' ὅλα αὐτὰ λειτουργεῖ. Τὴν ἄδεια τὴν δίνει κάποια ἀρχὴ ἐξουσίας τὴν ὁποία κάποιος ἢ κάποιοι μποροῦν νὰ ἀμφισβητοῦν ὡς ἔχοντας αὐτὸ τὸ δικαίωμα. Μῆρος τῆς ἀμφισβήτησης τῆς ἀρχῆς ἐξουσίας εἶναι καὶ ἡ ἀνατροπὴ τῆς ἀκόμη καὶ δια τῶν ὄπλων.
- (β) Ἐχει νόμιμη ἄδεια ἀλλὰ τὸ ἀπαγορεύεται νὰ διδάσκει τα μαθήματα πὺ οἱ υπεύθυνοι τοῦ σχολείου ἐπιθυμοῦν, λ.χ. ἡ διδασκαλία τῆς ἐλληνικῆς ἱστορίας ἀπαγορευόταν στα τουρκοκρατούμενα Ἰωάννινα μετὰ τὴν ἐπανάσταση τοῦ 1821 ἢ καὶ στὴ Σμύρνη πρὶν τὴν ἐξάλειψη τοῦ ἐλληνικοῦ στοιχείου πὺ γιὰ κάποιους μὲ πολὺ στριμωγμένο μυαλὸ οφειλόταν στὸ πολὺ στρίμωγμα. Παρ' ὅλα αὐτὰ τὸ σχολεῖο δίδασκε τα μαθήματα αὐτὰ κρυφίως.
- (γ) Οἱ κοινωνικὲς καὶ πολιτικὲς συνθήκες εἶναι τέτοιες πὺ ἐνῶ ἐπιτρέπεται ἡ δια νόμου λειτουργία τους, ἐντούτοις προτιμοῦν τὴν παράνομη (κρυφὴ) λειτουργία γιὰ νὰ μὴ γίνουν στόχος ἀντιπαθούτων καὶ ἐχθρικῶν προσκείμενων κοινωνικῶν ομάδων, λ.χ. φανατικοὶ μουσουλμάνοι ἢ τοπικοὶ πολιτικοὶ παράγοντες τὴν περίοδο τῆς οθωμανοκρατίας. Ἡ ἱστορία εἶναι γεμάτη ἀπὸ κάψιμο βιβλίων καὶ κλείσιμο σχολείων.
- (δ) Ἡ παράνομη λειτουργία εἶναι οικονομικά πιο συμφέρουσα ἀν συνυπολογισθοῦν ὅλοι οἱ φόροι καὶ ὁ κίνδυνος τῆς ἐπιβολῆς προστίμων ἐφόσον ἀποκαλυφθεῖ. Πόσο μᾶλλον ὅταν μέσα στὸ πρόστιμο συμπεριλαμβάνεται καὶ ἡ θανατικὴ ποινὴ. Ἡ πιθανότητα ἀποκάλυψης τῆς παράνομης δραστηριότητος ἐξαρτάται καὶ ἀπὸ τὴν τεχνολογία. Σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση δὲν ἀπαγορεύονται ἀπὸ τὸν νόμο ἀλλὰ ἐπιλέγεται ἡ παράνομη δραστηριότητα γιὰ εἰσοδηματικούς λόγους. Τα ἰδιαίτερα μαθήματα στὴν Ελλάδα εἶναι νόμιμα καὶ μάλιστα ὑπάρχει ἡ ἐπιλογή τοῦ ἐργόσημου. Ὡστόσο εἶναι θεσμικά παράνομα γιὰ δασκάλους καὶ καθηγητὲς πὺ

διδάσκουν σε δημόσια σχολεία. Οι άνθρωποι καταφεύγουν στα σημερινά «Κρυφά Σχολεία».

Ποιος θέτει τους νόμους; Το κράτος; δηλαδή η εκάστοτε εξουσία. Εφαρμόζονται πάντοτε οι νόμοι; Όχι φυσικά. Το θέμα αυτό εξετάστηκε και θα έλεγα εξαντλήθηκε στην *Πολιτεία* του Πλάτωνα και ουδέν έχω να προσθέσω επί τούτου. Εξάλλου θα ήταν και ιεροσουλία. Αλλά ας εξετάσουμε τα παραπάνω υπό το πρίσμα της οθωμανικής εξουσίας. Η εξέταση αυτή γίνεται στο επόμενο μέρος.

Γιατί Υπήρχαν Κρυφά Σχολεία επί Τουρκοκρατίας; Μία Ορθολογική Προσέγγιση

Είναι σαφές ότι η ελληνική εκπαίδευση κυρίως τα τελευταία χρόνια της οθωμανικής επικράτησης δεν αποσκοπούσε μόνο στην μόρφωση των Ελλήνων αλλά και στην εμπέδωση της μεγάλης ιδέας ότι κατάγονται από μία θεϊκή γενιά -για να χρησιμοποιήσω μία ησιοδική έκφραση- που το μεγαλύτερο ιδανικό της ήταν η ελευθερία.

Πώς λοιπόν μπορούν να αντέξουν τη σκλαβιά; Θα πρέπει να ξεσηκωθούν για να αποτινάξουν τον οθωμανικό ζυγό ή οποιοδήποτε ζυγό. Ο Ρήγας το λέει ξεκάθαρα: απελευθερωθείτε από τον οθωμανικό ζυγό. Η προτροπή του δεν αφορούσε μόνο τους Έλληνες αλλά και τους Τούρκους. Το ίδιο και ο Ανώνυμος του Έλληνας που αναφέρω παρακάτω. Ο Κοραΐς βάζει την εκπαίδευση ως προϋπόθεση: πρώτα μόρφωση και μετά από εκατό χρόνια χειραφέτηση διαφορετικά ο οθωμανικός ζυγός θα αντικατασταθεί από έναν άλλο έστω και πιο ήπιο ζυγό. Επί αυτού του θέματος, χωρίς να αναφέρει τον Κοραΐ, ο Γόρδων τον κατακεραυνώνει, γράφοντας (2015/1833, Τόμος Α', σ. 132):

ΠΟΛΛΟΙ ΦΙΛΟΙ και καλοθεληταί του Έλληνικού Άγῶνος εἶπον και ἔγραψαν ὅτι ἡ Ἐπανάστασις ἦτο πρόωρος, και ὅτι μία ἄλλη ἑκατονταετηρίς ἔπρεπε νὰ παρέλθῃ πρὶν οἱ Ἕλληνες ἀποπειραθῶσι νὰ διαρῆξωσι τὰ δεσμά των. Ἡ γνώμη αὕτη βασιζέται ἐπὶ τῆς πεποιθήσεως ὅτι, μὲ τὴν πάροδον ἑκατὸν ἐπὶ πλέον ἐτῶν, ἡ γνῶσις και ὁ πολιτισμὸς τόσον εὐρέως θὰ διεδίδοντο, ὥστε νὰ καταστήσωσιν ἀσφαλῆ και εὐκόλον τὸν δρόμον πρὸς χειραφεσίαν. Ἡμεῖς δὲν συμμεριζόμεθα τὴν δοξασίαν ταύτην, οὔτε τὰ συμπεράσματά της παραδεχόμεθα, διὰ τοὺς ἐπομένους λόγους. Καίτοι εἶνε ἀληθὲς ὅτι ἡ ἐκπαίδευσις συνεχῶς προέβαινε, και ὅτι εἰς τινὰ μέρη τοῦ Αἰγαίου Πελάγους και τῶν ἀκτῶν τῆς Ἀσίας ὁ πλοῦτος και τὸ ἐμπόριον εἶχον κάμη ταχεῖαν πρόοδον, ἀλλ' ὅμως εἰς τὴν ἠπειρωτικὴν Ἑλλάδα, ὅπου μόνον ἐπιτυχῆς ἀντίστασις ἠδύνατο νὰ στηριχθῆ, οἱ ἀριθμοὶ τοῦ πληθυσμοῦ μᾶλλον ὀλιγόστεθον ἐνῶ αἱ μεγάλαι ἐμπορικαὶ πόλεις ἐπαρουσίαζον αὐξήσιν Ἑλλήνων κατοίκων, εἰθιδμένων παιδιόθεν νὰ τρέμωσιν εἰς τὴν θέαν Τούρκου καταστροφὴ και ἐρήμωσις ἐβάρυνον ἐπὶ τῶν τραχέων ἐκείνων, τῶν οποίων τὸ ἀδάμαστον μῖσος κατὰ τῶν τυράννων τῶν ἠδύνατο μόνον νὰ βαστάσῃ ἐπαναστατικὸν ἀγῶνα. Οἱ θηλυπρεπεῖς Χῖοι και Σμυρναῖοι, ἀπολαύοντες τῶν ἠδονῶν τῆς Ἰωνίας, δυνατὸν νὰ ἐξέτεινον τὸ ἐμπόριόν των, νὰ ἴδρουν σχολεῖα και βιβλιοθήκας, ἀκόμη και νὰ συνωμότουν ἀλλὰ τὴν ἡμέραν τῆς δοκιμασίας, μόνον οἱ Εὐρωπαῖοι Ἕλληνες ἦσαν

ικανοί να χειρισθῶσιν ἀποτελεσματικῶς τὸ τουφέκιον καὶ τὸ ξίφος. Εἰς τὴν ἐπαρχίαν τῆς Ρούμελης, τὴν διακρινομένην διὰ τὸ ὑψηλὸν φρόνημα τῶν ἰθαγενῶν τῆς, ἡ τυραννία ἐβίαζε τὸν χωρικὸν νὰ μεταναστεύσῃ οἱ Σουλιῶται, τὸ ἄνθος τῶν Ἀλβανῶν πολεμιστῶν, εἶχον ἐξωσθῆ ἐκ τῆς Ἠπείρου, οἱ ἀνδρειότατοι τῶν Κλεφτῶν ἀρχηγοὶ ἀπὸ τοῦ Μορέως, καὶ οἱ Ἀρματωλοὶ εἶχον ἐξασθενήσει καὶ ταπεινωθῆ μία ἄλλη βασιλεία ὡς ἡ τοῦ Ἀλήπασα δὲν θὰ ἄφηνεν ἐπὶ τῆς στερεᾶς σχεδὸν οὐδὲ στοιχεῖον ἀντιστάσεως. Καθολικῶς ἐν Ἀσία, ὡς καὶ εἰς τὰς πλείστας τῶν μεγαλειτέρων νήσων, ὑπῆρχε μουσουλμανικὸς πληθυσμὸς ἰκανὸς διὰ νὰ τηρῆ εἰς ὑποταγὴν τοὺς Ῥαγιάδες ἐν Κρήτῃ, τῇ ὠραιότερα πασῶν, ἀφόρητος καταδίωξις ἐπλήθυνε τὰ παραδείγματα τῆς ἐξωμοσίας, καὶ ἡ Κύπρος, ἡ δευτέρα κατὰ τὸ μέγεθος, ραγδαίως ἔχανε τοὺς κατοίκους τῆς.

Παρεμπιπτόντως, ἡ ἱστορία δικαίωσε τὸν Ἀδαμάντιο Κοραή. Ἡ ξενοκρατία στὴν Ελλάδα ἐξέλιπε τὸ 1974 καὶ ἀπὸ τότε ἔχουν μείνει μόνο οἱ επιρροές τῆς που ἔτσι καὶ ἀλλιῶς πάντα υπῆρχαν, υπάρχουν καὶ θα υπάρχουν γιὰ κάθε χώρα, μικρὴ ἢ μεγάλῃ. Ὁ Σουλτάνος ἀπὸ τὸν Βασιλιά διέφερε σημαντικὰ μὲν σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὸ ἄγχθος τῆς τυραννίας· ἀσήμαντα δὲ σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν ἰδέα τῆς ανεξαρτησίας καὶ τῆς ἐλευθερίας. Καὶ γιὰ νὰ μὴν φανῶ «αγενής» πρὸς τοὺς «ευγενεῖς» νὰ ἐπισημάνω ὅτι χάρις τῶν ξενόφερτων βασιλιάδων ἡ Ελλάδα κατάφερε νὰ ἐπεκτείνει τὰ γεωγραφικὰ τῆς σύνορα. Ἀπὸ τὴν ἀρχὴν τοῦ 1821 μέχρι τὴ σημερινή τῆς μορφή. Αὐτὸ δὲν οφείλεται στὸν ἠρωισμό τοῦ ἐλληνικοῦ λαοῦ. Χάσαμε τοὺς Βασιλιάδες, ἀρχίσαμε νὰ χάνουμε καὶ Ἐθνικὸ Ἔδαφος. Καὶ γιὰ νὰ μὴν εἴμαστε γελοῖοι, τὸν Βασιλιά ἀπὸ τὴν Ελλάδα τὸν ἐδίωξε ἡ Χούντα μετὰ ἀπὸ μία δικὴ του ἀνοησία.

Ἡ οθωμανικὴ αυτοκρατορία γνώριζε ὅτι ἡ ἐλληνικὴ παιδεία στὴν ἐπικράτεια τῆς δὲν εἶχε σκοπὸ τὴ μὀρφωση τῶν ἐλληνόπουλων ἀλλὰ τὴν ἀνατροπὴ τῆς. Τὸ 1806 δημοσιεύτηκε στὴν Ἰταλία ἡ *Ἑλληνικὴ Νομαρχία* με ὑπογραφή «Ἀνώνυμου τοῦ Ἑλλῆνος» ἀφιερωμένη στὸν Ρῆγα που δὲν ἄφηνε καμία ἀμφιβολία γιὰ τὸν σκοπὸ τῆς. Γράφει ὁ Ἀνώνυμος τοῦ Ἑλλῆνος «Ἡμεῖς δέ, ναὶ ἱερὰ Ἐλευθερία, μὲ τοὺς ὀδόντας μας θέλομεν συντρίψει τὰς ἀλύτους μας, διὰ νὰ τρέξωμεν πρὸς ἀπάντησίν σου. Εἶναι ἀδύνατον αἱ ἐλληνικαὶ ψυχαὶ νὰ κοιμηθοῦν πλέον εἰς τὴν ληθαργίαν τῆς τυραννίας! Ὁ λαμπρὸς ἦχος τῶν ἀρμάτων τῶν πάλιν θέλει ἀκουσθῆ πρὸς κατατρόπωσιν τῶν τυράννων τῶν, καὶ ταχέως».

Συνεπῶς, ἦταν ἀπολύτως δικαιολογημένη ἡ στάση τοῦ Σουλτάνου νὰ κλείσει καὶ νὰ κληγήσει τὰ σχολεῖα που ὑπονόμευαν τὴν ἐξουσία του. Κάθε ἐξουσία τὸ ἴδιο θα ἔκανε. Ἄς μου ἐπιτραπεί μία ἀδόκιμη σύγκριση. Παράνομα σχολεῖα καὶ χώροι λατρείας λειτουργοῦν σήμερα στὴν Ἀθήνα ἀπὸ τοὺς μουσουλμάνους μετανάστες. Εἶμαι σίγουρος ὅτι σ' αὐτὰ διδάσκεται καὶ ἡ σκληρὴ γραμμὴ τοῦ κορανίου καὶ πολλοὶ θεωροῦν ἱερὸ τοὺς καθήκον νὰ προτρέπουν τοὺς νέους στὴν τιμωρία τῶν «ἀπίστων». Ἄν ἡ ἐλληνικὴ κυβέρνησις κλείσει αὐτὰ τὰ σχολεῖα, δικαιολογημένα θα τὸ ἐκλάβουν οἱ φανατικοὶ μουσουλμάνοι ὡς ἐκδίωξη καὶ θα προσπαθήσουν νὰ βρουν τρόπους ὀργάνωσης κρυφῶν σχολείων. Πολύ πιθανόν καὶ νὰ ἔχουν βρεῖ. Εἰγὼ περπατώντας στὸ κέντρο τῆς Ἀθήνας ἔχω δεῖ μερικά.

Φυσικὰ τὸ μεγαλύτερο πρόβλημα στὴ σημερινὴ Ελλάδα εἶναι τὰ κρυφὰ σχολεῖα που λειτουργοῦν με τὴ μορφή τῶν ἰδιαίτερων που βολεύουν καὶ τοὺς ἐκάστοτε «σουλτάνους» τῆς ἐλληνικῆς κυβέρνησις καὶ τοὺς υπηκόους τοὺς, γονεῖς καὶ

δασκάλους του γένους. Τους «σουλτάνους» διότι αυξάνουν τους δείκτες απόδοσης του δημόσιου και «δωρεάν» σχολείου που επιτυγχάνονται με τα ιδιαίτερα μαθήματα των «κρυφών σχολείων» που πληρώνουν οι γονείς και καρπώνονται οι δάσκαλοι και οι καθηγητές. Στην περίπτωση αυτή τα κρυφά σχολεία υπάρχουν διότι πολλοί από αυτούς τους δασκάλους και καθηγητές διδάσκουν στο δημόσιο και δεν δικαιούνται να λειτουργούν νόμιμα προσφέροντας ιδιαίτερα μαθήματα ή εργαζόμενοι σε φροντιστήρια με άδεια. Έτσι έρχεται και βολικά διότι δεν πληρώνουν και φόρους όπως και η πλειονότητα αυτών που παραδίδουν ιδιαίτερα «κατ' οίκον».

Το πρώτο συμπέρασμα είναι αυτονόητο. Σωστά η οθωμανική αυτοκρατορία κυνήγαγε τα ελληνικά σχολεία διότι ήταν εστίες παρανομίας και υπονόμευσης του καθεστώτος. Ο Γόρδων μας πληροφορεί ότι ένα απλό νεύμα του Σουλτάνου αρκούσε να καταστρέψει διδασκάλους και να κλείσει τα σχολεία των Ελλήνων (2015/1833, Τόμος Α', σσ. 132-133):

Ἡ Ὑδρα ἐντούτοις, αἱ Σπέτσαι καὶ τὰ Ψαρὰ ἤκμαζον καὶ εἶχον ἀνέλθη εἰς σπουδαιότητα ἐντὸς ὀλίγων ἐτῶν ἀλλ' ὅμως ἀπὸ ποίαν λεπτὴν κλωστὴν ἐξηρτᾶτο ἡ εὐδαιμονία των, ἣτις εἶχεν ἀρχίσει ἤδη νὰ ἐγείρῃ τὴν ζηλοτυπίαν καὶ ἀπληστίαν τῶν δεσποτῶν των! Ἀπλοῦν νεῦμα τοῦ Σουλτάνου ἤρκει ἢ νὰ καταστρέψῃ τοὺς διδασκάλους καὶ κεφαλαιούχους τῆς Ἑλλάδος, **νὰ κλείσῃ τὰ σχολεῖά των**, καὶ νὰ καταλύσῃ ὅλα τὰ κατὰ τόπους προνόμια, ἢ ἄλλως ν' ἀναγκάσῃ τοὺς Χριστιανοὺς νὰ λάβωσι τὰ ὄπλα ἀπροπαράσκευοι καιρὸς ἄρα ἦτο νὰ παραδεχθῶσι μέτρα πρὸς ἀντίστασιν, **ἐνόσω τὸ ἔθνος κατεῖχε βαθμὸν τινα μαθήσεως** ἠνωμένον μετὰ χρηματικῶν πόρων, ἀξιοσέβαστον ναυτικὸν καὶ σῶμα ἀνδρῶν διατεθειμένω ν' ἀντιμετωπίσωσι τοὺς Ὀθωμανοὺς εἰς μάχην. Εἰς οἰανδήποτε περίοδον καὶ ἂν ἐπεχειρεῖτο, ὁ πόλεμος ἀναγκαίως θα συνεπέφερε σφαγὰς καὶ ἀτιμώσεις αἵτινες, ὅσονδήποτε ἔνοχοι καθ' ἑαυτὰς, ἢ προκαλοῦσαι κατακραυγὰς ἐκ μεροληπτικοῦ ζήλου, δὲν ἦσαν πράγματι μελανώτεροι ἀπὸ τὰς πράξεις τὰς διαπραχθείσας ἑκατοντάκις εἰς τοὺς ἐμφυλίους πολέμους τῆς Μεγάλῃς Βρετανίας, τῆς Γαλλίας καὶ Γερμανίας, ὅπως καὶ εἰς τὴν πρόσφατον πάλιν τῶν Ἰσπανῶν ἐναντίον τῆς φιλοδοξίας τοῦ Ναπολέοντος.

Οι επισημάνσεις είναι δικές μου. Ο Γόρδων τα έγραφε πολύ πριν αρχίσουν οι γελοίοι «βαθυστόχαστοι» Έλληνες ιστορικοί να πολεμούν την ύπαρξη των Κρυφών Σχολείων. Ο Γόρδων συνδέει τη μόρφωση με την ένοπλη εξέγερση ενάντια στους Οθωμανούς. Ο Σουλτάνος ορθολογικά συμπεριφερόμενος και με την παραδειγματική αποτελεσματικότητα του ενός και μόνο νεύματος έκλεινε τα σχολεία. Και φυσικά οι υπόδουλοι μπροστά στον κίνδυνο να τους κλείσει ο Σουλτάνος τα νόμιμα σχολεία αντιδρούσαν πάντα ορθολογικά οργανώνοντας παράνομα (κρυφά) σχολεία. Εδώ ολόκληρη Φιλική Εταιρεία οργάνωσαν, στα σχολεία θα δυσκολευόταν. Φυσικά υπήρχε και η επιλογή να μην κάνουν τίποτε φοβούμενοι τους Οθωμανούς.

Μιας και το αναφέραμε, ο Σουλτάνος δεν διαψεύστηκε στην εκτίμηση του ότι τα σχολεία και η Ύδρα, οι Σπέτσες και τα Ψαρά απειλούσαν την κυριαρχία του. Από τη δική του σκοπιά ήταν απολύτως ορθολογική η αντίδραση του να κυνηγήσει και να κλείσει τα σχολεία που αυτός ο ίδιος είχε δώσει άδεια αφού εκεί διδάσκονταν τα παιδιά το πως να τον ανατρέψουν. Σωστή ήταν και η ενέργεια του να κάψει τα Ψαρά. Τώρα αν δεν του βγήκε είναι μία άλλη ιστορία. Λάθος υπολογισμοί. Δηλαδή τι ήθελε

ο Γόρδων να τους αφήσει ο Σουλτάνος να τον υπονομεύουν! Νομίζω αδικώς τον κατηγορεί.

Η παραπάνω περικοπή από το τρίτομο βιβλίο του Γόρδων συνδέει την εκπαίδευση με την οικονομική ακμή. Είναι γνωστό ότι το πιο σημαντικό εμπόδιο στην παροχή υπηρεσιών παιδείας είναι τα οικονομικά. Επί οθωμανικής κατοχής οι οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες ήταν άθλιες για όλους τους υπηκόους πόσο μάλλον για τους λαούς που ήταν υποτελείς στον Σουλτάνο. Δικαίως φώναζε ο Ρήγας για την απελευθέρωση όλων των λαών από τον οθωμανικό ζυγό που συμπεριλάμβανε και τους Τούρκους. Τα μέρδευε λίγο διότι ενώ ήταν υπέρ της ανεξιθρησκείας έβαζε πολύ «σταυρό» στους θούριους και στους όρκους του.

Ακόμη και σήμερα είναι δύσκολη η εκπαίδευση για λαούς που πεινάνε και ανεμοδέρνονται από πόλεμο και καταπίεση. Σε απομονωμένα μέρη της Ελλάδος όπως η Ρούμελη (συμπεριλαμβάνει και τη δική μου περιοχή της Ακαρνανίας) ήταν αδύνατο να λειτουργήσει νόμιμο θεσμικό ελληνικό σχολείο, διότι όπως αναφέρει ο Ευαγγελίδης οι προτεραιότητες των ανθρώπων ήταν η επιβίωση τους (1936, Τόμος Α, σσ. 80-81):

Δυστυχῶς οἱ ἄνθρωποι ἐσκέπτοντο πῶς νὰ σωθῶσι καὶ πῶς νὰ ζήσωσι πολλῶ μᾶλλον ἢ νὰ τολμήσωσι νὰ συναθροισθῶσιν ἐπὶ τό αὐτὸ νὰ συγκαλέσωσι τοὺς παῖδας εἰς ἴδια μέρη πρὸς διδασκαλίαν διὰ τοῦτο πάντως ἀπαδοτέον τὸ πρᾶγμα εἰς θεῖαν τινὰ οἰκονομίαν ἀποτυφλώσασαν τοὺς Τούρκους πρὸ τῆς δειλῆς τὸ κατ' ἀρχὰς καὶ εἴτε θαρραλεωτέρας ἐμφανίσεως σχολείων τινῶν, ἐξ ὧν ἐπέλαμψεν ἡ πρώτη φαινὴ ἀκτίς τοῦ μετὰ τὴν ἄλωσιν ἑλληνισμοῦ, ὅστις, ἀποσβεσθεὶς ἐν τῇ κυρίως Ἑλλάδι, ἔλαμψε φαινὸς ἐν τῇ Ἑσπερία Εὐρώπῃ, δημιουργήσας τὴν ἀποκληθεῖσαν *τρίτην Ἀναγέννησιν τῶν γραμμάτων καὶ τῶν ἐπιστημῶν*.

Συνεπώς στην Ακαρνανία και ιδιαίτερα στο χωριό μου πολύ πιθανόν να λειτουργούσε σχολείο στην Ι.Μ. της Αγίας Παρασκευής τον 18^ο αιώνα. Από μικρός που πήγαινα στο πανηγύρι της, ο εσωτερικός χώρος έμοιαζε με κρυφό σχολείο. Όταν μετά είδα την απεικόνιση του Γαζή αμέσως αυτή η εικόνα ήρθε στο μυαλό μου. Όπως όλοι οι μαθητές έτσι και οι μαθητές του κρυφού σχολείου της Ι.Μ. Αγίας Παρασκευής του χωριού μου δεν είχαν κανένα σεβασμό για την υποδομή και τα κτίρια. Οι «αλήτες» μαθητές του κρυφού σχολείου της Ι.Μ. Αγίας Παρασκευής έγραφαν στους τοίχους τον 18^ο αιώνα κακά πράγματα για την οθωμανική σκλαβιά. Είμαι σίγουρος ότι δεν είχαν την άδεια των οθωμανικών αρχών. Ήταν ένα από τα πολλά άτυπα ή κρυφά σχολεία που λειτουργούσαν σε όλη την επικράτεια. Πολύ πιθανόν πολλά από αυτά τα παιδιά να έπесαν ηρωικά στο Μεσολόγγι και σε άλλες μάχες όπως με όνομα και επώνυμο τα αναφέρει ο Τσατσάνης (1984).

Εκτός από το Σουλτάνο, το ελληνικό σχολείο είχε να αντιμετωπίσει και τον φόβο των φανατικών Οθωμανών. Φανατικοί δεν λείπουν ποτέ από καμία χώρα και κοινωνία. Γράφει ο Ευαγγελίδης (1936, σ. 72) με πολύ προσεκτικό τρόπο το εξής:

Το δε πασίγνωστον σχολικό ασμάτιον: Φεγγαράκι μου λαμπρό ... δεικνύει ημίν προδήλως ότι την νύκτα, μετὰ τὴν ἄλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, **ἐκ φόβου πιθανῶς τῶν Τούρκων**, εἰνέτο διδασκαλί, τουθ' ὅπερ προσεπικυροί και το ἄλλον

δίστιχον, εν ω ο μαθητής εικονίζεται ότι: βαστά εικόνα και χαρτί, κερί και καλαμάρι κι' ηξέφυγε του το κερί κι' έκαψε το χαρτί του.

Η έμφαση είναι δική μου. Η ερμηνεία που δίνω στο παραπάνω είναι ότι στους φανατικούς και αμόρφωτους Τούρκους δεν άρεσε να μαθαίνουν γράμματα όχι μόνο τα ελληνόπουλα αλλά και τα δικά τους τα παιδιά. Συνεπώς, δεν βλέπω κάτι το παράδοξο στο να δημιουργούν σοβαρά προβλήματα στη λειτουργία αυτών των σχολείων τα οποία κατέφευγαν να λειτουργούν κρυφά παρ' όλο που ο Σουλτάνος δεν τα απαγόρευε. Δεν έφταιγε η οθωμανική αυτοκρατορία και ο Σουλτάνος -που πολλοί προσβάλλονται αν τον θίξουμε- αλλά ο τουρκικός αγράμματος όχλος που παρεμπόδιζε το έργο των ελληνικών σχολείων. Μπορεί και ο ελληνικός αγράμματος όχλος να εμπόδιζε την παιδεία των ελληνοπαίδων κυρίως των κοριτσιών που ήταν έτσι και αλλιώς απαγορευτική. Λογική συνέπεια η παρανομία. Για να το δέσω και με την ιδεολογία των γελοίων Ελλήνων ιστορικών πολύ πιθανόν οι αμόρφωτοι Τούρκοι και Έλληνες που δεν ήθελαν τα σχολεία ήταν ακροδεξιοί. Πρόγονοι των χρυσαυγιτών και των γκρίζων λύκων, όχι αντίστοιχα χωρίς να έχει καμία σημασία.

Ο Μύθος περί του «Μύθου» των Κρυφών Σχολείων

Όπως ανέφερα, υπάρχουν Έλληνες «ιστορικοί» που κυρίως δια δύο λόγους θέλουν να «αποδείξουν» ότι τα κρυφά σχολεία ήταν μύθος ή θρύλος. Τα σαθρά τους επιχειρήματα είναι ότι ο μύθος του κρυφού σχολείου καλλιεργήθηκε (α) για να αποδείξει ότι ο Ελληνισμός υπέφερε κάτω από τον τουρκικό ζυγό που δεν άφηνε τα ελληνόπουλα να μορφωθούν και (β) η εκκλησία διαδραμάτισε σημαντικό λόγο στη διατήρηση των ελληνικών γραμμάτων και εκπαίδευσης των ελληνόπουλων.

Και αυτό το λένε προοδευτική προσέγγιση, γελοιοποιώντας κάθε έννοια προοδευτισμού. Η προοδευτική προσέγγιση στηρίζεται στην επιστημονική αλήθεια. Και οι αναλύσεις περί του μύθου του κρυφού σχολείου ούτε επιστημονική είναι ούτε και αληθής. Θα μπορούσε να ήταν μη επιστημονική αλλά ειλικρινής.

Το αν υπέφερε ή όχι ο ελληνισμός και όλοι οι άλλοι υπόδουλοι το ανέλυσα προηγούμενα. Εδώ θα αναφερθώ στο δεύτερο επιχείρημα που αφορά το ρόλο της εκκλησίας. Μας ενημερώνει ο Ευαγγελίδης για τα ακόλουθα (1936, Τόμος Α, σσ. 80-81):

Ἡ ἐπὶ τῶν Βυζαντινῶν χρόνων Οἰκουμενικὴ Σχολὴ ἢ οἰκουμενικὸν Φροντιστήριον τῆς Κωνσταντινουπόλεως, μετονομασθεῖσα Μεγάλῃ Σχολῇ τοῦ Γένους, ἀνιδρῦθη καὶ αὐθις ὑπὸ Ματθαῖον τὸν Καμαριώτην, ὡς εἶπομεν, καὶ οἱ καρποὶ αὐτῆς δαμνιεῖς ἐγένοντο, καὶ ἐκ τῶν ἀποφοίτων αὐτῆς ἐλαμβάνοντο οἱ ἀρχιερεῖς καὶ οἱ ἄλλοι πατριαρχικοὶ ὀφφικιοῦχοι καὶ βραδύτερον καὶ λειτουργοὶ τῆς ὑψηλῆς Πύλης. Οἱ τοιοῦτοι δ' ἄνδρες ἐν τῇ συνοικίᾳ Φαναρίῳ τοῦ Βυζαντίου διαμένοντες ἀπὸ τοῦ 1603, περὶ τὸ Πατριαρχεῖον, ὡς περὶ τι ἐθνικὸν, πολιτικὸν καὶ πνευματικὸν κέντρον, ὠνομάσθησαν **Φαναριῶται**. Μετ' αὐτὴν, πολλῶ ὕστερον, ἰδρῦθησαν αἱ σχολαὶ τῆς Θεσσαλονίκης, τῶν Ἰωαννίνων, τῆς Πάτμου, τῆς Ἄρτης, τῆς Χίου, τῆς Δημητσάνης, τῆς Βερροίας, τῆς Σμύρνης, τῆς Κύπρου, τῆς Τραπεζοῦντος, τῆς Κοζάνης, τῶν Ἀθηνῶν, τῆς Ῥόδου, καὶ εἴ τινος ἄλλης. Τὰ συστάντα τότε σχολεία ἦσαν τὸ μὲν

κοινά, τὸ δὲ *ἀνώτερα*, φέροντα διάφορα κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον πρόφορα ὀνόματα: **Ἀκαδημία, Λύκειον, Μουσεῖον, Ἑλληνομουσεῖον, Παιδαγωγεῖον, Φροντιστήριον, Ὀμακίον, Γυμνάσιον, Σχολεῖον, Σχολή.**

Καὶ τὰ μὲν πρῶτα ἦσαν μικρά καὶ ταπεινά ἐν μὲν ταῖς μεγαλοπόλεσι παρὰ τοῖς μητροπολιτικοῖς μεγάρους, ἐν δὲ ταῖς κωμοπόλεσι καὶ τοῖς χωρίοις παρὰ τοῖς ἱεροῖς ναοῖς καὶ ταῖς παρακειμέναις Μοναῖς, ὡς ἀναφέρεται ἐν τοῖς σωζομένοις ἐγγράφοις παρὰ τῷ Μαρτίνῳ Κρουσίῳ καὶ Στεφάνῳ Γερλαχίῳ, οἵτινες ἐν'τῇ «**Τουρκογραφικία**» πλείστας ὄσας πληροφορίας περὶ τῶν σχολείων παρὰ τοῖς Ἑλλήσιν ἔχουσιν, οἷον, ὅτι, ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ τὰ σχολεῖα ταῦτα διευθύνοντο ὑπὸ ἱερέων ἢ μοναχῶν, διδασκόντων, μετὰ τὴν ἐπὶ τῆς πινακίδος καὶ τῆς φυλλάδας διδασκαλίαν τῆς ἀλφαβήτου καὶ τοῦ συλλαβισμοῦ, ἐκκλησιαστικὰ τινὰ βιβλία ὡς ἀναγνωστικά: **Ὀκτώηχον, Απόστολον, Ψαλτήριον, Ὁρολόγιον καὶ ἀρίθμῃσιν, λογοριμητικὴν καὶ γραφὴν ὑπὸ τὴν ἐπιτηδειμὴν (δειγμὴ, ἐπειδειμὴ)** τοῦ διδασκάλου. Ἡ διδασκαλία ἐγένετο ἐπὶ ψάθης, προβεᾶς ἢ τάπητος τῶν μαθητῶν καθημένων μετὰ μαθητριῶν, πρῶτος δ'εἰσήγαγεν ἐν Βλαχία θρανία ὁ διδάσκαλος τοῦ Γένους Γ. Γεννάδιος.

Ἡ παραπάνω περικοπὴ μας δίνει πληροφορίες γιὰ τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς συνάρτησης παραγωγῆς τῆς ἐλληνικῆς παιδείας στὴ διάρκεια τοῦ οθωμανικοῦ ζυγοῦ. Ἡ ἐκκλησία ὄχι μόνον διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στὴ διατήρηση τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας καὶ παιδείας **ἀλλὰ ἦταν ὁ μόνος θεσμὸς που μπόρεσε νὰ διατηρήσει τὴν ἐλληνικὴ παιδεία γιὰ δύο λόγους.** Ὅπως σαφῶς μας πληροφορεῖ ὁ Παπαρρηγόπουλος (1887, 5^{ος} Τόμος, σσ. 451-470), οἱ λόγιοι τῆς εποχῆς τὴν «κοπάνησαν» γιὰ τὴν Ἑσπερία ἀφήνοντας τὸν ὑπόδουλο ἐλληνισμό χωρὶς διδασκάλους. Στὴν ἱστορία τοῦ Φιλήμονος (1834) ποῦ ἤδη ἀνέφερα ὁ ἀνώνυμος πεπαιδευμένος Ἕλληνας ἀναφέρει στὴν σ. 55 ὅτι «Αἱ κατακτήσεις τῶν Ὀθωμανῶν καὶ ἡ ἀλῶσις τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐβίασαν ὅλους τοὺς τότε πεπαιδευμένους Ἕλληνας νὰ καταφύγῳσιν εἰς τὴν Ἰταλίαν». Τοὺς ἀκολούθησαν καὶ οἱ προύχοντες ποῦ θα μπορούσαν νὰ χρηματοδοτήσουν τὴν ἐλληνικὴ παιδεία στὴν τουρκοκρατούμενη Ελλάδα. Πάντως καὶ αὐτοὶ ἐπαιζαν σημαντικό ρόλο προβάλλοντας τὰ ἐλληνικὰ γράμματα ποῦ κατὰ μία εὐτυχή συγκυρία ἡ Ἑυρώπη μετὰ τὸ 1500 διψοῦσε γιὰ ἐλληνικὴ γνώση.

Ἀπέμειναν οἱ παπάδες καὶ οἱ ιεράρχες ποῦ δίδασκαν τὰ ἐλληνόπουλα μόνον τοὺς γιὰτὶ ἀπλὰ δὲν υπήρχαν ἄλλοι δάσκαλοι διαθέσιμοι. Αὐτὴ γνώριζαν στοιχειώδη ἀνάγνωσις καὶ γραφὴ ὅπως τόσο σοφὰ ἀπεικονίζεται στὸ μυθιστόρημα τοῦ Κοραΐ ὁ *Παπατρέχας* ποῦ μπορεῖ νὰ ἦταν καὶ πραγματικὴ ἱστορία. Ὅλα τὰ ἄλλα περὶ ρόλου τῆς ἐκκλησίας καὶ ιεραρχῶν στὴ διάρκεια τοῦ οθωμανικοῦ ζυγοῦ εἶναι ἐκ τοῦ περισσού. Τα ἀναφέρει ὁ ἴδιος ὁ Παπαρρηγόπουλος στὸ μνημειώδες ἔργο τοῦ ποῦ τόσο δικαίωθηκε με τὴν ἀνάλυση περὶ συνέχισης τοῦ ἐλληνισμοῦ ἀπὸ τὶς σύγχρονες ἀναλύσεις DNA. Γράφει ὁ Παπαρρηγόπουλος τὰ ἐξῆς (1887, 5^{ος} Τόμος, σ. 501):

Τοιοῦτοτρόπως ἐξητητέλισθη προϊόντος τοῦ χρόνου ἡ ἐκκλησία ἡμῶν, ἐξ αἰτιῶν ποικίλων, καὶ πρὸς ταῖς ἄλλαις διὰ τὰς ἀμαρτίας τῶν ἰδίων αὐτῆς λειτουργῶν. Εἶδομεν ὅμως ὅτι οὐκ ὀλίγοι τῶν πατριαρχῶν καὶ τῶν ἀνδρῶν ὅσοι συνεκρότουσιν τὴν περὶ αὐτοὺς ἱεράν σὺνοδον, ἀνεδείχθησαν ἄξιοι τῆς μεγάλης αὐτῶν ἐντολῆς, καὶ ἀνεφέραμεν ἀποδείξεις περὶ τούτου λαμπράς, εἰς ἃς εὐχαρίστως προστιθέμεθα

και άλλας. Τινές έπρονόησαν περι τής κοινής εκπαιδύσεως, μάλιστα από τής 17 και ιδίως από τής 18 εκατονταετηρίδος και έφεξής. Έπι τής δευτέρας αυτού πατριαρχίας ο σοφός Κύριλλος ο Λούκαρις, 1624, συνέστησε το πρώτον έν Κωνσταντινουπόλει έλληνικόν τυπογραφείον. Το τυπογραφείον τουτο ήγοράσθη έν Λονδίνω υπό του Κεφαλλήνου μοναχού Νικοδήμου Μεταξά, όςστις, κομίσας αυτό εις την βασιλεύουσαν, ειργάσθη αυτόθι επί τινα χρόνον προς φωτισμόν του. όρθοδόξου πληρώματος, υπό την προστασίαν του πατριάρχου. Άλλά δυστυχώς οι Ίησουίται επέτυχον δια των συκοφαντιών αυτών την υπό τής έξουσίας καταστροφήν του καταστήματος τουτου.

Η παραπάνω περικοπή λέει τα αυτονόητα που ισχύουν και σήμερα. Πρώτον, το ράσο δεν κάνει τον παπά. Λειτουργοί της εκκλησίας περιέπεσαν σε αμαρτίες. Άλλά αυτό είναι το δέντρο που οι αγράμματοι νέο-Έλληνες γελοίοι «ιστορικοί» προσπαθούν να το εμφανίσουν ως δάσος. Σημασία έχει ότι η κορυφή της Εκκλησίας έπαιξε ηγετικό ρόλο.

Ο μύθος περι του μύθου του κρυφού σχολείου δύσκολα εξυφαίνεται από τους γελοίους ιστορικούς της σύγχρονης Ελλάδος που έχοντας έλλειψη σοβαρής παιδείας και ερευνητικής μεθοδολογίας και χάριν μιας ιδιότυπης πολιτικής εξυπηρέτησης ανοήτως δεν αποδέχονται τον πολύ σημαντικό ρόλο της εκκλησίας στη διατήρηση της ελληνικής γλώσσας και της ελληνικής παιδείας στη διάρκεια της σκλαβιάς των τετρακοσίων χρόνων.

Γιατί η εκκλησία; Η απάντηση είναι απλή και στηρίζεται στην οικονομική προσέγγιση. Το κόστος ήταν μικρό σε σχέση με το όφελος. Η εκκλησία ήταν η μόνη που είχε το δικαίωμα να προσφέρει τέτοιες υπηρεσίες με άδεια του Σουλτάνου. Οι λόγοι είναι γνωστοί. Διαίρει και βασίλευε. Ο Σουλτάνος σοφώς ποιώντας δεν θα ήθελε ποτέ να διώξει τους χριστιανούς του και να τους ρίξει στην αγκαλιά των δυτικών χωρών.

Συνεπώς η εκκλησία είχε τη νόμιμη άδεια. Άλλά εκτός από άδεια χρειάζεσαι και μέσα. Ένα σύστημα εκπαίδευσης για να λειτουργήσει χρειάζεται κτιριακή υποδομή. Δεν χρειάζεται ιδιαίτερη εξυπνάδα και μεγάλη ικανότητα στην ιστορική έρευνα για να συνάγει και ο πιο αδαής το συμπέρασμα ότι οι εκκλησίες κατά πρώτο λόγο και τα μοναστήρια κατά δεύτερο χρησιμοποιούνταν ως σχολικά κτίρια όπως αναφέρει ο Ευαγγελίδης στην παραπάνω περικοπή.

Οι χώροι αυτοί ήταν άμεσα διαθέσιμοι και οι οικονομίες σκοπού επέβαλλαν τη χρησιμοποίησή τους ως «πολυχώρους». Πρώτον, ως χώροι λατρείας, δεύτερον ως σχολεία και μετά ό,τι άλλο ήθελε προκύψει. Μάλιστα, μετά την απελευθέρωση της Αθήνας, χώροι λατρείας των μουσουλμάνων (τζαμιά) χρησιμοποιήθηκαν ως ελληνικά σχολεία με τη συνδρομή των μονών Πεντέλης, Πετράκη, Καισαριανής και Βρανά (Δασκαλάκης, 1968, σσ. 58-59). Και εδώ είναι μέτοχος η εκκλησία. Αν μην τι άλλο δείχνει τη λανθάνουσα ζήτηση για ελληνική εκπαίδευση των υπόδουλων και το σημαντικό ρόλο της εκκλησίας.

Εκτός από τις εκκλησίες το οικουμενικό πατριαρχείο έκτισε σχολεία σε όλη της την επικράτεια όπως αναφέρει η παραπάνω περικοπή με τη συνδρομή και πολλών πλούσιων Ελλήνων.

Ποιος δίδασκε στα σχολεία αυτά; Η παραπάνω περικοπή είναι σαφής ότι οι ιερείς και μοναχοί ήταν οι δάσκαλοι για τον απλούστατο λόγο ότι δεν υπήρχαν άλλοι. Και μετά την απελευθέρωση πάλι παπάδες χρησιμοποιούταν ως δάσκαλοι που ως πρακτική ακολουθήθηκε δεκαετίες αργότερα μέχρι και τα μέσα του εικοστού αιώνα. Και εγώ είχα παπά-δάσκαλο όταν πήγαινα γυμνάσιο.

Εκτός από άδεια λειτουργίας, κτίρια, και δασκάλους χρειαζόσασαι και διδακτική ύλη. Και αυτή τη διέθετε η εκκλησία την περίοδο της τουρκοκρατίας. Τα παιδιά χρησιμοποιούσαν εκκλησιαστικά βιβλία για να μάθουν ανάγνωση όπως μας ενημερώνει ο Ευαγγελίδης με την παραπάνω περικοπή. Ήταν το πιο εύκολο και φθινό εκπαιδευτικό υλικό για να χρησιμοποιηθεί. Δεν χρειάζεται ιδιαίτερη ευφυΐα για να κατανοήσει κάποιος ότι οι περικοπές του ευαγγελίου μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν ως διδακτικό υλικό. Ακόμη χρησιμοποιούνται.

Όλα αυτά θέλουν χρήματα και η ανερχόμενη τάξη των Ελλήνων εμπόρων συσώρευε πλούτο που χρησιμοποιήθηκε για την στήριξη της παιδείας των Ελλήνων. Δικαίως ο Φίνλεϋ (2020/1861, σ. 46) γράφει ότι «Η παιδεία οφείλει τα περισσότερα στους εμπόρους και τους κληρικούς».

Απέμειναν τα λειτουργικά κόστη και η εύρεση μαθητών. Αλλά αυτό το θέμα είναι αλλού παπά ευαγγέλιο. Αυτά τα κανόνιζαν οι γονείς που σε πολλές περιπτώσεις μπορεί να μην έστελναν τα παιδιά τους στα σχολεία για οικονομικούς λόγους αλλά και για τον φόβο των Τούρκων.

Πώς λοιπόν καλλιεργήθηκε ο μύθος ότι δεν υπήρχαν κρυφά σχολεία; Η διαστρέβλωση της αλήθειας οφείλεται στην εφαρμογή ενός υποδείγματος ανάπτυξης των κοινωνιών που επιφυλάσσει άλλους ρόλους σε τάξεις και θεσμούς από αυτούς που κανείς μπορεί να συμπεράνει από την ύπαρξη του κρυφού σχολείου. Αν τα κρυφά σχολεία διαψεύδουν αυτή τη θεώρηση, τότε το σύμπαν έχει συνωμοτήσει ενάντια τους ισχυριζόμενο ψευδώς ότι υπήρχαν. Δυστυχώς, αυτή η γελοία προσέγγιση άφησε χώρο σε άλλους ηλίθιους να καρπωθούν ιδεολογικά το ρόλο της εκκλησίας και του κρυφού σχολείου κυρίως για εθνικιστικούς λόγους. Το σύστημα βρίσκεται σε μία πλήρη ισορροπία στην τραμπάλα της γελοιότητας.

Οι γελοίοι της εξύφανσης του ιστού του μύθου της ανυπαρξίας των κρυφών σχολείων στηρίζονται σε μία θεωρητική προσέγγιση που είναι από παντού διάτρητη και κάθε φορά που προσπαθούν να σώσουν τα προσχήματα οδηγούνται σε ακόμη περισσότερες γελοιότητες. Στα «σκουπίδια» των ψευδό-εγκυκλοπαιδειών του διαδικτύου βρίσκεις πολλά «μαργαριτάρια» επιστημονικών γελοιοτήτων διότι αντί να διαψεύδουν την βασική τους υπόθεση ότι δεν υπήρχαν κρυφά σχολεία την ενισχύουν. Ας παρουσιάσω μερικά από αυτά.

Γράφουν ότι τα σχολεία δεν διώκονταν συστηματικά. Δηλαδή δεν αποκλείει τη μη συστηματική δίωξη. Μήπως η μη συστηματική δίωξη δεν θα είχε το ίδιο αποτέλεσμα. Και επειδή αυτό δεν μπορεί να πείσει υπάρχουν μερικοί, που ήδη ανέφερα, που τον μύθο τον κάνουν θρύλο και επιχειρηματολογούν ότι το Κρυφό Σχολείο δεν ήταν συστηματικό διδακτήριο αλλά εξέφραζε τους πόθους του λαού για απελευθέρωση. Είναι αλήθεια ότι αυτά τα διδακτήρια ήταν αντισυστημικά. Δεν είχαν ταμπέλα απέξω, λ.χ. 16^ο Κρυφό Σχολείο και κανείς δάσκαλος στη φορολογική του δήλωση δεν δήλωνε ότι το εισόδημα του προερχόταν από Κρυφό Σχολείο. Ούτε και σήμερα το κάνουν.

Και αφού δεν μπορούν να πείσουν ότι η οθωμανική αυτοκρατορία προέβαινε κατά το δοκούν σε διώξεις της ελληνικής παιδείας καταφεύγουν στο γελοίο επιχείρημα ότι αυτό δεν γινόταν μόνο για τους Έλληνες αλλά και για τους μουσουλμάνους. Δηλαδή ενισχύεται το επιχείρημα ότι υπήρχαν οι αντικειμενικές αιτίες για να υπάρχουν κρυφά σχολεία. Τώρα αν δεν υπήρχαν μουσουλμανικά αυτό οφείλεται ακόμη και σήμερα στη διαφορετική εισοδηματική ελαστικότητα ζήτησης για μάθηση που πάμπολλες μελέτες έχουν τεκμηριώσει ότι διαφέρει από λαό σε λαό. Ακόμη και σήμερα η ελληνική ελαστικότητα ζήτησης για μάθηση ως προς το εισόδημα είναι πολύ μεγαλύτερη από ότι είναι για τον τουρκικό λαό. Δεν υπάρχει κανένα πρόβλημα σ' αυτό. Το πώς διαθέτει κάθε λαός το εισόδημα του και τον ελεύθερο χρόνο του, δηλαδή τησχόλη του από την οποία προέρχεται και η παραγωγή λέξη σχολείο, είναι θέμα προτιμήσεων και ουδέν μεμπτό επ' αυτού.

Πολλοί γελοίοι αναγνωρίζουν την μεγάλη αύξηση των νόμιμων σχολείων στο τέλος του 18^{ου} αιώνας και στην αρχή του 19^{ου} και το συνδέουν σωστά με την αύξηση του εμπορίου και του πλούτου των Ελλήνων. Αυτό σημαίνει ότι η εισοδηματική ελαστικότητα για παιδεία των Ελλήνων ήταν και είναι υψηλή. Εκείνο που ξεχνούν είναι έναν άλλο πιο σημαντικό παράγοντα. Την ίδια περίοδο καταρρέει η Οθωμανική Αυτοκρατορία και εκ των πραγμάτων χάνει το έλεγχο της επικράτειας της, ιδιαιτέρως μετά τη Συνθήκη του Κιουτσούκ Καϊναρτζή, το 1774. Συνεπώς μία ισχυρή οθωμανική αυτοκρατορία δεν επέτρεπε τα σχολεία. Μία ανίσχυρη τα επέτρεψε διότι δεν μπορούσε να κάνει διαφορετικά.

Δύο είναι συνεπώς οι παράγοντες. Από την πλευρά της ζήτησης έχουμε την επίδραση του εισοδήματος (πλούτου) και από την πλευρά της προσφοράς έχουμε τη θεσμική αλλαγή στην έκδοση νόμιμων άδειων λειτουργίας. Ένας πρωτοετής οικονομολόγος αν του το βάλεις ως άσκηση θα προβλέψει αύξηση της νόμιμης παιδείας ανάλογης του πλούτου. Επί αυτού του θέματος θα ήθελα να επισημάνω αυτό που αναφέρει ο Σπυρίδων Τρικούπης στην πρώτη παράγραφο του προοιμίου του στην τετράτομο έργο του για την ελληνική επανάσταση που η δεύτερη έκδοση δημοσιεύτηκε το 1860. Μας λέει ο Τρικούπης το εξής:

ΑΔΥΝΑΤΟΝ νὰ διατηρηθῆ ἀμετάβλητος, ἡ πολιτικὴ θέσις δύο ἔθνων, κατοικούντων ἓνα καὶ τὸν αὐτὸν τόπον, ὅταν τὸ μὲν δεσπόμενον διαμένῃ στάσιμον, τὸ δὲ δεσποζόμενον προοδεύῃ. Ἡ πολιτικὴ των ἔθνων τούτων μεταβολὴ καθίσταται ἔτι μᾶλλον βεβαία ἂν τὰ ἔθνη ταῦτα ἔχωσι διάφορον καταγωγὴν, πρεσβέβευωσι διάφορον θρησκείαν, λαλῶσι διάφορον γλῶσσων ζῶσι μακρὰν ἀστάσεως πρὸς ἄλληλα συγγενικῆς ἐπιμιξίας. Θεωρῶνται ἀμοιβαίως ὡς βέβηλα καὶ μισῶνται.

Και όπως το συνήθιζε ο Τρικούπης να κλέβει ιδέες και έργα άλλων χωρίς αναφορά έτσι και εδώ δεν παραπέμπει στον Θουκυδίδη. Το εντυπωσιακό ωστόσο είναι ότι αυτό έγινε, 150 χρόνια αργότερα, γνωστό ως η «Παγίδα του Θουκυδίδη». Σε οικονομικούς όρους, αυτό που μας λέει ο Τρικούπης είναι ότι οι Έλληνες και οι Τούρκοι είχαν διαφορετική εισοδηματική ελαστικότητα ζήτησης για πολλά αγαθά και υπηρεσίες όπως της παιδείας και της ελευθερίας. Το ίδιο ακριβώς επισημαίνει και ο Φίνλεϊ (2020/1861, Τόμος Α', σ. 61). Από όλους τους λαούς οι Έλληνες έδωσαν μεγάλη σημασία «εις τὴν γνῶσιν τῶν γραμμάτων». Και παρακάτω στη σ. 146 συνδέει

την παιδεία με την ελευθερία «Η ἐκπαίδευσις μεταξύ τῶν Ἑλλήνων ὑπῆρξεν ὁ κῆρυξ τῆς ἐλευθερίας».

Συμπεράσματα

Η συνύπαρξη νόμιμων και παράνομων δραστηριοτήτων είναι ένα γεγονός που η κοινωνικο-οικονομική ανάλυση έχει μελετήσει επαρκώς αναπτύσσοντας μία μεθοδολογία που μπορεί να εφαρμοστεί και στην συνύπαρξη των παράνομων (κρυφών) και νόμιμων σχολείων την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας. Η ύπαρξη νόμιμων σχολείων την περίοδο της τουρκοκρατίας με κανένα τρόπο δεν αποτελεί τεκμηρίωση της μη ύπαρξης των Κρυφών Σχολείων. Η εργασία αυτή χρησιμοποιώντας μία οικονομική προσέγγιση αναλύει την ύπαρξη των Κρυφών Σχολείων με τον ίδιο τρόπο -τηρουμένων των αναλογιών- που κάποιος θα ανέλυε τα σημερινά «κρυφά» σχολεία στην ελληνική επικράτεια. Επί Οθωμανικής Αυτοκρατορίας λεγόταν Κρυφά Σχολεία. Επί σημερινής Ελληνικής Δημοκρατίας λέγεται παραπαιδεία. Όσο δεν υπάρχει η παραπαιδεία σήμερα στην Ελλάδα ή γενικότερα η παραοικονομία, άλλο τόσο δεν υπήρχαν Κρυφά Σχολεία στα τετρακόσια χρόνια του Οθωμανικού ζυγού. Τα πολλά φληναφήματα των Ελλήνων «στορικών» περί μύθου ή θρύλου των Κρυφών Σχολείων ανήκουν στα γελοία που αναφέρει ο Εκαταίος.

Βιβλιογραφία

- Ανώνυμος του Έλληνο (1806) *Ελληνική Νομαρχία*.
- Βελεστινλής, Ρ. (1998) *Τα Δίκαια του Ανθρώπου: Η Ελληνική Διακήρυξη του 1797*. Αθήνα: Αντ. Ν. Σακκούλας.
- Γόρδων, Θ. (2015/1833) *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης*. Τόμοι Α-Γ. Μετάφραση: Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.
- Δασκαλάκης, Α.Β. (1968) *Κείμενα-Πηγαί της Ιστορίας της Ελληνικής Επανάστασης*. Τόμοι Α-Δ. Αθήνα.
- Ευαγγελίδης, Τ. Ε. (1936) *Η Παιδεία επί Τουρκοκρατίας (Ελληνικά Σχολεία από της Αλώσεως μέχρι Καποδιστρίου)*. Τόμοι Α-Β. Αθήνα: Α.Π. Χαλκιοπούλου.
- Παπαρρηγόπουλος, Κ. (1887) *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους: Από των Αρχαιοτάτων Χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*. Έκδοσις Δευτέρα Επιθεωρείσα. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Τρικούπης, Σ. (1860) *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης*. 2^η Έκδοση. Λονδίνο: Εκ της εν τη Αυλή του Ερυθρού Λέοντος Τυπογραφίας Ταϋλόρου και Φραγκίσκου.
- Τσατσάνη, Γ. Μ. (1984) *Αιτωλοακαρνάνες – Ευρυτάνες – Αγραφιώτες κι' Ασπροποταμίτες*. Αθήνα.
- Φιλήμονος, Ι. (1834) *Δοκίμιον Ιστορικών περί της Φιλικής Εταιρίας*. Εν Ναυπλία: Εκ της Τυπογραφίας Θ. Κονταξή και Ν. Λουλάκη.
- Φίνλεϋ, Γ. (2020/1861) *Η Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης*. Τόμοι Α-Β. Μετάφραση: Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης. Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων.

Φραντζή, Α. (1839) *Επιτομή της Ιστορίας της Αναγεννηθείσης Ελλάδος*. Τόμοι Α-Γ.
Αθήνα.